

Araştırma Makalesi / Research Article

Aydınlanmacı ve Ansiklopedist Bir Politik Düşünür Olarak Diderot'ta
“İnanç” AnlayışıDiderot's Understanding of “Faith” as an Enlightenmented and Encyclopedist
Political PhilosopherFikret ÇELİK ¹

Geliş/Received: 25/06/2025

Kabul/Accepted: 25/10/2025

Öz

Aydınlanma Çağı'nın hümanist ve Ansiklopedist düşünürü Diderot, Aydınlanma Çağı'nda ön plana çıkan bilimsel bilgiyi ve toplumsal dayanışma fikrini önemseyerek, halkın siyasal konulardaki belirleyiciliğinin Avrupa düzeyinde kabul edilmesini sağlamaya çalışarak, Fransız Devrimi'nin düşünsel temellerini atan önemli isimlerden biridir. Edebi yönü bağlamında bugün Romantizmin öncülerinden biri olarak öne çıkarılmış olsa da Diderot'nun en temel özelliği, toplumsal bazlı olarak inanç ve inanç odaklı yaklaşımları reddeden Aydınlanma'nın rasyonel fikirlerini temsil etmesidir. Ayrıca bir Ansiklopedist olarak Diderot, inanç odaklı yaklaşımlara yönelik politik eleştirel düşüncenin entelektüel mimarlarından biri olarak da öne çıkmaktadır. Bu nedenle bu çalışmanın temel amacı Diderot'nun inanca yönelik görüşlerini ve Aydınlanmanın onun düşünceleri üzerindeki etkisini açık bir şekilde ortaya koymaktır. Bu amaçla çalışmada konunun tarihsel ve kuramsal perspektifine uygun olarak bir sosyal bilim yöntemi olarak “derinlemesine içerik analizi yöntemi” kullanılmıştır. Metin; Aydınlanma, Ansiklopedi ve bir düşünür olarak Diderot ile Diderot'nun inanç odaklı düşüncelerini ve bu bağlamda ortaya koyduğu argümanları ele alan başlıklardan oluşturulmuştur. Çalışma, Diderot'nun inanç hakkındaki görüşleriyle birlikte, bu görüşlerinin ana kaynağı olan Aydınlanma düşüncesi çerçevesinde sınırlandırılmıştır. Bu çerçevede üzerinden metin, birincil ve ikincil kaynaklar kullanılarak konuya doğrudan ve dolaylı göndermelerle neden-sonuç ilişkisi içinde sunulmakta ve son olarak bir değerlendirme bölümüyle sonlandırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diderot, aydınlanma, ansiklopedi, inanç, materyalizm.

Abstract

Diderot, a humanist Enlightenment and Encyclopedist thinker, is one of the prominent figures who laid the intellectual foundations of the French Revolution by valuing the scientific knowledge and social solidarity that came to the forefront in the Enlightenment and the idea of solidarity, and by working to ensure that the people's decisiveness in political issues was accepted on a European level. Although his literary aspect is highlighted today as a pioneer of Romanticism, Diderot's most fundamental characteristics are that he represented the progressive ideas of the Enlightenment that rejected belief and belief-oriented approaches. In addition, as an Encyclopedist, Diderot is one of the intellectual architects of politically critical thought, which is directed towards belief-oriented approaches. Therefore, the main purpose of this study is to clearly reveal Diderot's view of belief and to reveal the influence of the Enlightenment on his thoughts. For this purpose, the study uses the “in-depth content analysis method” as a social science method in accordance with the historical and theoretical perspective of the subject. The text has been constituted under the titles that include the Enlightenment, Encyclopedia, and Diderot as a thinker, along with his faith-based ideas and the arguments he put forward in this context. The study is limited to the framework of the Enlightenment in the context of the foundation and formation of Diderot's views on belief. Within this framework, the study is presented within the cause-and-effect

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye. E-mail: fikretcelik@anadolu.edu.tr

relationship with direct and indirect references to the subject, using primary and secondary sources, and finally, it is concluded with an evaluation chapter.

Keywords: Diderot, enlightenment, encyclopedia, belief, materialism

1.GİRİŞ

“XVIII. yüzyıl düşünürlerinin tümü parlak, ümit ve yüreklilik doludur; ancak aynı zamanda düşünceler kuşku ve çekincelerin de yer aldığı bir kırılmalıyla örülüdür... Çünkü Aydınlanma düşünürlerinde kendinden kuşku duymayan güçlü bir usçuluk ve kozmopolitizm düşleyen cömert bir duyarlılık birlikte yer alır” tespitinde bulunan çağdaş siyaset filozofu Simone Goyard-Fabre (1927-2019), Aydınlanma Çağı’nın düşünür ve şahsiyetlerini, kendi içlerindeki paradoksal örüntü üzerinden betimlemeye çalışmış, bu çerçevede bazı iç çelişkileri ve birçok tutarlılıklarını ortaya çıkarmış ve bugüne olan etkilerinin sürmesini de bu bağlamda değerlendirmiştir (2003: 126). Aydınlanma düşünürlerinin bilinirlik ve kulaklarımızdaki aşına olma durumuna rağmen, günümüz insanının ve hatta düşünürünün, birkaç istisna dışında, birçoğu bugünü belirleyen önemli olgular olmalarına rağmen aydınlanmaya ilham veren idealleri ve düşünceleri unutmuş olduğu bir vakiydir. Hatta Aydınlanmanın mottoları olan “ilerleme”, “akıl yoluyla özgürleşme” ve “akıl rehberliği” günümüzde tarihin önemli düşünür/düşünce kazaları olarak “feci” şeklinde nitelendirilen “şüpheli” kavramlar haline gelmiştir (Ferry ve Renault, 2015: 11). Günümüzde Aydınlanmayı betimlerken bu gibi olumsuz referanslarla karşılaşmakla birlikte, Aydınlanmanın teknik ve teorik bazı sapmalara karşın “araçsal epistemik akılcılık¹ (*rasyonellik*)” ile “evrenselci” özgünlüğü ön plana koyan, “tüm değerlerin en önemlisi olan özgürlüğün, erkler arasında bir dengenin bulunmasına bağlı olduğunu ... (ve) bilim aracılığıyla kurtuluş” nosyonuna gönülden inanan bir düşünür olarak Diderot (1713-1784) ismi dikkat çekmektedir. Diderot ortaya koyduğu siyasal ve toplumsal bir “diyalektik”² anlayışla ve baskıcı yönetimlere karşı görüşleriyle birçok Aydınlanmacı düşünürden ayrılmış ve saf akılcı Aydınlanmanın önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Görüşleri diğer birçok “reformist” ve belli bir süre mutlak krallardan medet uman Aydınlanmacı düşünürüne göre daha “radikal” olan Diderot, siyasal anlamda sistematik bir yapıt yazmamakla birlikte mutlak krallık ve onu besleyen fakir ve eğitimsiz toplumsal grupların bu durumlarını sürdürmesi halini olumsuz olarak değerlendirmiş, tüm geleneksel ve inanç sistemlerine karşı mesafeli durmuş ve bu minvalde siyasal anlayışı net olan bir Aydınlanmacı olarak görülmüştür (Miller vd., 1994: 203-204).

2.YÖNTEM

2.1.Çalışmanın Amacı

Aydınlanma düşüncesinin tüm karakteristik özelliklerini taşıdığı düşünülen Diderot, özellikle Aydınlanmanın en temel metni olan *Ansiklopedi* adlı eserin baş editörü olması nedeniyle, Aydınlanmacıların ortaya koyduğu tüm ideolojik ve siyasal düşünce kalıplarının en radikal temsilcilerinden biri olmuştur. Edebi yönü üzerinden de değerlendirilen Diderot, bir Ansiklopedist olması nedeniyle geleneksel olan düşünce kalıpları ile inanç odaklı anlayışlara yönelik toplumsal ve siyasal eleştirel düşüncenin modern dönem adına entelektüel mimarlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Diderot’un kendisinden sonraki dönemlerdeki toplumsal ve siyasal düşünceleri etkileme gücünün anlaşılabilmesi için, insanoğlunun belirleyici kültürel dinamiklerinden en önemlisi olan inanç bakışının net olarak ortaya konulması ve Aydınlanma üzerinden modern insanın inşasında onun fikirlerinin inanç karşıtlığı veya materyalist düşüncenin gelişimi anlamında belirlenebilmesi, bu çalışmanın temel amacı olarak ortaya çıkmaktadır.

2.2.Araştırma Soruları

Aydınlanmanın en somut ürünü olarak kabul edilen *Ansiklopedi*'nin de editörlüğünü yapmış olan Diderot'un inanca bakış açısının Aydınlanma üzerinden ortaya konulabilmesi ve belli boyutlarda da günümüze olan etkilerinin analiz edilebilmesinde, Diderot'un inanca ilişkin düşüncelerinin temeli neye dayanır? sorusuna yanıt aranacaktır. Ardından Diderot'un ideolojik ve siyasal dünya görüşü çerçevesinde ve inanca ilişkin olarak ortaya koyduğu fikirler bağlamında, onun geleneksel ve kültürel açıdan inanca ve inanç odaklı anlamlandırmalara bakış açısı nedir? sorusuna yanıt aranarak, metin bir değerlendirmeye nihayetlendirilecektir.

2.3.Literatür İncelemesi

Eleştirel bir bakış açısıyla insanın ilerlemesinin önündeki engelleri ortaya koyan ve dolayısıyla ilerlemeyi temel alan bir metin olarak *Ansiklopedi*'nin editörü olan Diderot, günümüzde Aydınlanmaya ilişkin ortaya konulan her metinde belli düzeylerde bahsedilen bir şahsiyettir. Geleneksel değerler ile din odaklı inanç anlayışının insanoğlunun özgürlüğünün kısıtlanmasındaki engeller olduğuna inanan Diderot'a atfedilen birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden görüşlerinin elde edilmesi de bu açıdan önemlidir. Bu nedenle de Diderot'un bizzat kendisine atfedilen çalışmaları, bu metinde özellikle "inanç" odaklı bölümde ağırlıklı olarak doğrudan ve dolaylı alıntılar ile kullanılmıştır. Diderot'un fikrîsel alt yapısının ortaya konulabilmesi için yazılan Aydınlanma ve *Ansiklopedi* üzerine olan bölümlerde de konuya dair ve spesifik olarak yine inanç odaklı bakış açısının analiz edilebileceği tarihsel ve düşünsel bilgiler içeren felsefe, siyaset, sosyal bilimler ve sosyoloji temelli sözlük, terminolojik çalışma ve ansiklopediler ile Aydınlanma Çağı özelinde fikirlere yer verilen referans çalışmaların da içinde olduğu bir çok eser aracılığıyla konu bütünsel olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2.4.Metodoloji/Yöntem

Diderot'un inanca bakışının düşünsel olarak gösterilmesi, modern insanın inşasında onun fikirlerinin akıl odaklı olarak belirlenmesi ve aktarılmaya çalışılması bu metnin ana hedefidir. Bu çalışmada, ana hedef çerçevesinde ve konunun tarihsel, teorik perspektifine uygun olarak bir sosyal bilimler yöntemi olarak "*derinlemesine içerik analiz yöntemi*" kullanılmıştır. Ayrıca metin, Aydınlanma/Aydınlanma Çağı, *Ansiklopedi* ve Diderot'un bir düşünür olarak analizini içeren başlıklar ile Diderot'un inanç odaklı düşüncelerinin tartışıldığı bir başlık üzerinden oluşturulmuştur. Diderot'un inanca ilişkin görüşlerinin temellendirilmesinde "Aydınlanma düşüncesi" ve bu düşünce içinde gelişen "inanç" odaklı görüşlerin değerlendirilmesi çalışmanın sınırlandırıldığı başlıklar olmaktadır. Bu çerçevede çalışma, konuya ilişkin doğrudan ve dolaylı atıflarla, birincil ve ikincil kaynaklar kullanılarak oluşturulmuş ve genel bir değerlendirmeye de nihayetlendirilmeye çalışılmıştır.

2.5.Sonuçlar/Çıktılar

Yapısal olarak, hem teorik hem de örnek kişi ve onun bir düşüncesinin incelenmesi şeklinde yapılan içerik analizi çerçevesinde ele alınan bu metin, Aydınlanma düşüncesi ile onun temel eseri olan *Ansiklopedi*'nin editörü konumundaki Diderot'un, dönemin fikrîsel, siyasal ve toplumsal anlamdaki modern dünya tasavvurunun inanç odaklı bir dünyadan seküler bir dünyaya geçiş sürecinde, nasıl ve ne şekilde bir vizyon ortaya koyduğunu anlamaya odaklanmıştır. Ele alınan konu, Aydınlanma düşüncesi içinde belirleyiciliği olan Diderot ve onun fikirlerinin geleneksel ve inanç odaklı kültürel düşüncelere olan bakış açısının modern döneme olan etkileri, siyasal ve toplumsal bağlamının pratik işlevliği ve işlevselliği bağlamında ortaya konulmak istenmiştir. Bu metinde ayrıca, insanoğlunun siyasal ve toplumsal olarak özgürlüğü ve eşitliği üzerinden yürütülen tartışmalarda, inanç sistemleri ve

geleneksel olana karşı temellendirilmesinde karşımıza çıkan “materialist” düşünce bazı anlamlandırma/betimlemelerin aslında günümüzde bu bağlamdaki tartışmaların öncülleri olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

2.6. Etik Kurul Onayı

Bu araştırmanın kavramsal çerçevesinin hazırlanması, verilerin toplanması, verilerin analizi ve yorumlanması aşamalarının tamamında etik kurallara uygun hareket edilmiştir. Karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde ANKAD Dergisi Yayın Kurulunun hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır. Tüm sorumluluk yazarlara aittir. Bu çalışmanın ANKAD Dergisi dışında herhangi bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiş olduğunu taahhüt ederim. Yapılan bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Bu çalışmada kamuya açık bir kaynak olan Diderot’un eserleri tahlil edilmiş ve doküman analizi tekniği kullanıldığı için etik kurul izni gerektirmemektedir.

3. AYDINLANMA ve AYDINLANMA ÇAĞI NEDİR?

Aydınlanma, çağdaş felsefe sözlüklerinden biri olan *The Oxford Companion to Philosophy*’de “Ortaçağ ile karakterize edilen doğaüstü ve irrasyonel karanlık durumun tersi olarak” ifade edilen ve İngiltere’de 17. Yüzyılda Locke (1632-1704) ile başlatılan, 18. Yüzyılda da Voltaire (1694-1778), Diderot ve Ansiklopedistlerin başını çektiği Fransız menşeli teorik ve pratik birikim üzerinden geliştikten sonra Almanya başta olmak üzere tüm Avrupa düzlemine yayılan, “Akıl Çağı” olarak da nitelendirilen zamanın ve düşünsel entelektüel sürecin adıdır (Honderich, 1995: 236). Aynı zamanda bilim ve felsefe tarihinin en heyecanlı dönemi olarak da kabul edilen Aydınlanma Çağı, kabul görmüş haliyle 18. yüzyılın ikinci yarısında doruk noktasına ulaşan ve Fransız Devrimi’ne kadar olan süreyi içine alır tarzda da kullanılmaktadır (Demals ve Faccarello, 2016: 1). Aydınlanma, siyasal ve toplumsal anlamda değerlendirildiğinde ise yine 18. Yüzyıl’a işaret edildiği, Aydınlanmanın temel kabullerinden olan “doğaüstü olana” ve “akıldışılığa” karşıtlığın ön plana çıktığı, metafizik tüm kurgulardan kaçınarak ve “düşüncelerin etiği, hukuku, siyaseti yeniden biçimlendirmeyi olanaklı kılan” bir düşüncenin dönemin hâkim sosyal ve siyasal güçlerine karşı “yargısal-siyasal bazlı” bir anlayışı vaaz ettikleri bir dönemi ifade etmektedir (Goyard-Fabre, 2003: 126-27). Bu durum Sennett’e göre, Aydınlanma düşünürlerinin bütüncül olarak ortaya koydukları “insan ırkının rasyonel gücüne duydukları büyük inançtan kaynaklanan” önemi gösteren ve hem mevcut yaşadıkları siyasal iklime hem de geçmiş yönetim anlayışlarına karşı kendiliğinden bir karşı çıkışı da beraberinde getiren düşünsel bazlı bir süreçtir (2017: 189). Bu bağlam üzerinden modern dönemin Aydınlanma tarihi araştırmacısı Ulrich Im Hof Aydınlanma’yı çok boyutluluğu üzerinden şu şekilde betimlemiştir, “Aydınlanma hem eğitimde hem bütçe yönetiminde hem sosyal ilişkilerde hem siyasette kuramdan uygulamaya, eleştiriden iyileştiren, reformcu eylemi geçişi getirmiştir. Mutlakiyeti aydınlatmış, Kuzey Amerika ve Fransa’da iki büyük cumhuriyet yaratmıştır” (2004: 7).

Aklı öncüleyen ve insana olan inancın güçlenmesini vaaz eden Aydınlanma, farklı dillerde farklı kavramsallaştırmalarla ortaya konulmuştur. 18. yüzyılda bir İtalyan bu düşünce hareketini *Illuminismo* şeklinde ifade ederken (Outram, 2007: 17), Fransızca da olgu, aydınlanma ve aydınlığı betimleyen, “*éclaireissement*” terimiyle ortaya konulmuştur. Kavram, tüm Batı dünyasında 18. yüzyılda gelişen düşünce ve felsefi kültüre ya da Avrupa ile modern Batı’da, aynı dönemde yaşanan değişim ve dönüşüm üzerinden, sosyal ve siyasal süreçlere göndermede bulunmak üzere de kullanılmıştır. Aydınlanmanın, “insanın düşünme ve değerlendirmede din ve geleneklere bağlı kalmaktan kurtulup kendi aklı, kendi görgüleri

ile hayatını aydınlatmaya giriřmesi” řeklindeki yorumu da oldukça taraftar bulmuřtur. Bu çerçevede de Aydınlanma dūřuncesinin temelini, “aklı iřler kılma ve yūceltme” oluřturduėunu ifade etmek de belirleyici bir genel kabul olarak karřımızdadır (Cevizci, 2003: 756). Ŗzellikle *The Oxford Companion to Philosophy*’deki Honderich’in bu yaklařıma paralel bir řekilde ortaya koyduėu, Batı uygarlıėının 18. yy.’da ulařtıėı Aydınlanma dōnemi, aslında Orta aė’da geliřen tūm dūřünce ve inançlardan kopuřun yařandığı Rōnesans dōnemindeki dūřünsel ve toplumsal deėiřimlerin Ŗzerinde yūkselen bir anlayıřtır fikri de ayrıca belirtilmelidir (1995). Bu erevede Ŗzellikle siyasal ve toplumsal bir propaganda olarak, “insan aklını Ŗn yargı ve batıl inançların tutsaklıėından kurtarmayı, toplumsal ve siyasal reform davasını uygulamaya koyma/koyabilme” vurgusu, “ilerleme” nosyonu Ŗzerinden istikrarlı bir Aydınlanma mottosu řeklinde kullanılmaktadır (Miller vd., 1994: 57). Bu ilerleme nosyonunun temel olarak ve çok bariz bir řekilde edebiyat, tūm sanat dalları, bilim ve felsefe de yoėunlařmıř olduėu bir vakıadır. Ŗzellikle bugūnkū anlamında Aydınlanmanın “faydacı” bir çerçevede ve genelde de “materyalist bir insanlık gōrūřuyle, akılcı ve bilimsel bilginin mūmkūn olmasıyla, eėitimle ilerleme konusunda iyimser olmak” Ŗzerinden deėerlendirildiėi zaman anlamlandırılabilir bir dōnem ve anlayıř olarak kabul edilmesinin asıl sebebi de budur (Marshall, 1999: 49).

Yukarıda bahsedilen genel kabuller bir yana, aėdař dūřūnūr ve yazar Norman Hampson *Aydınlanma aėı* adlı eserinde Aydınlanmayı “terimden anlařılacak olan yařamın bir çok yōnūne nūfuz etmiř dūřūnme ve davranıř biçimleri” řeklinde ve en geniř perspektiften, “tarihsel olguların, sanat yapıtlarının, bilimsel buluř ve felsefi spekulasyonların birbirleriyle etkileřimlerinden oluřan ve bu etkileřimin insanın tarihe, sanata, bilime ve felsefeye bakıřını deėiřtirmesiyle biçimlenen bir iliřkiler aėı” olarak tanımlamıřtır (1991: 12). Bu yaklařımlara ilaveten antropolojik ve arkeolojik bir yaklařım Ŗzerinden de Aydınlanmanın dūřūn tarihindeki ilk Ŗnemli felsefi dōnemi, M. Ŗ. 5. yy. olarak nitelendirilen dōnemdeki Grek Aydınlanması ya da antik Aydınlanmadan sonra ikinci olarak kabul edilen aydınlanma durumu olarak da nitelendirilmektedir. Bu noktada hem antik hem de 18. yy. içinde kabul edilen aydınlanma durumunun “aklı bilgi Ŗlūřu olarak gōrerek, geleneksel anlayıřlara karřı çıkıř olarak nitelendirilmeleri” Ŗnemli benzerlikler olarak ortaya çıkmaktadır (Hançerlioėlu, 2000: 22). Hem Antik Yunan’da gerçekleřmiř hem de modern dōnemin bařında Avrupa’da meydana gelen sosyal ve tarihi olaylar sonrasındaki deėiřimlerle birlikte oluřan gelenek dıřı “sekūler” bir dūnya tasavvuru ve deėer anlayıřına sahip Aydınlanma aėı, Ŗnemli benzerlikler tařımaktadır (Miller vd., 1994: 57). Aydınlanma’ya iliřkin olarak farklı bir bakıř açısı sunan Felsefeci Fehmi Baykan da “bilgi kuramı” Ŗzerinden bu dōnemde yařamıř olan dūřūnūrlere dair yaptığı analizlerde, genel ve birbirleriyle Ŗrtūřen bir bir sūre olarak Aydınlanma’nın deėerlendirilemeyeceėini belirtmiř, bu dōnemde yer alan Ŗnemli dūřūnūrlar ve onların birbirinden farklı, çeliřen hatta kendi içinde çatıřan fikirlerinin toplamı Ŗzerinden bu dōnemin btūncūl “dūřūnsel bir aė” olarak, sonraki entelektūeller tarafından nitelendirmelere tabi tutulduėunu ifade etmiřtir (2000: 275).

Gūnūmūzde betimleme, tanımlama ve açıklamalar baėlamında farklı bakıř açılarının konusu haline geldiėi gōrūlen ve birçok uzmana gōre siyasal ve toplumsal olarak ilk filozofu da Locke olarak kabul edilen (Perkins, 2013: 20), Diderot’un da içinde bulunduėu Aydınlanma dūřuncesinin temel olarak eleřtirel ve pratik sonuçları anlamında birçok yōnden devrimci olduėu gōrūlmektedir. Bu erevede Ŗzellikle gūlū bir figūr olarak Diderot’ta cisimleřen Aydınlanmanın felsefi bireyciliėinin ve insan aklının temel ilkeleri, būyūk Ŗlūde, dini ve geçmiřin uzantısı olarak deėerlendirilen toplumsal kurumları dūzenleyen mutlakiyetçi devletin irrasyonel temelini hedef alan bir anlayıř olarak ortaya çıkmıřtır. ūnkū Aydınlanmanın temel dūřuncesine gōre, siyasal ve toplumsal tūm kurumsal yapılar aklın ilkeleriyle uyum içinde olmalıdır. Bu anlayıřa gōre inanç bazlı fikirler, toplumun idamesinde

hiçbir kayda değer ve pozitif rol oynamayan, çemberin dışında ve geçmişin kalıntısı ögeleri” olarak kabul edilmiş ve ele alınmıştır (Cevizci, 2002: 160-62). Bu durum, özellikle 18. yy.’da Fransa’nın da içinde bulunduğu tüm Avrupa’daki siyasal ve toplumsal anlamda kaotik ortam üzerinden değerlendirme konusu edilmiştir. Fransa’nın içinde bulunduğu bu dönemin siyasal rejimleri, Aydınlanmacılar tarafından *ancien régime* (eski yönetim) olarak nitelendiriliyordu. Bu bağlamda da özellikle Aydınlanma Çağı’nı içeren 18. Yüzyılda “siyasal teori”nin merkezi olarak Fransa kabul edilmiş ve konunun bu ülke özelinde yürütüldüğü gözlemlenmiştir (Ogg, 1972: 244). Bu süreçte Fransa ve Avrupa’da yaşanan bilimsel özgürlüğe kılavuzluk edecek olan aynı zamanda da metafizik ile teolojik olana karşıt, edebiyat da dâhil birçok sanat anlayışının genel belirleyicisinin, özellikle mutlak monarşinin çürümüşlüğü karşısında Aydınlanma üzerinden şekillenen Fransız felsefesi olduğu, bu sürecin de tamamen siyasal ve toplumsal yeniden oluşum yörüngesi üzerinden kuramsallaştırıldığı da modern dönemler adına genel bir kabuldür (Sabine, 1969: 229-230).

Aydınlanma hareketinin temsilcilerinin büyük bir kısmının Fransa ve İngiltere’de yoğunlaştığı görülürken Almanya’nın da sürece düşünsel anlamda önemli etki ve katkıları olan düşünürlerle katıldığı görülmüştür. Ayrıca bu sürece sadece filozofların değil, aydınlanmış/aydınla(tıl)mış veya zaten aydın olan hükümdarların da birçok özellikleri ile dâhil edildikleri görülmektedir. Ahmet Arslan bunların en çok bilinenlerinin, II. veya Büyük Frederich ve Rus çariçesi Catharina olduğunu ifade etmektedir (Arslan, 1992: 24-25). Görüldüğü üzere Aydınlanma, sadece filozoflar üzerinden değil pratik olarak siyasal ve toplumsal olarak ortaya konulan düşüncelerin uygulanması noktasında önemli devlet adamları üzerinden de okunan/okunabilen bir süreç olarak değerlendirilmektedir.

18. yy. birçok yönüyle Aydınlanma üzerinden değerlendirilsin veya değerlendirilmesin, bu dönem filozofları veya düşünürleri çağdaş yazarlarca sistemli/sistematik olmalarından ziyade diğer insanları etkileyen şahsiyetler olmaları özelinde önemli değerlendirmelere konu edilmişlerdir ve hala da edilmektedirler. Bu dönemin önemli şahsiyetleri, genel olarak temelde rasyonel olarak akıllı ön plana çıkarmalarına rağmen paradoksal ve zaman zaman da Aydınlanmanın hemen sonrasında daha güçlü bir şekilde ön plana çıkan romantik düşünce³ açısından da değerlendirilerek, özellikle sanat, edebiyat başta olmak üzere, siyaset ve toplumsal alanlarda, akıl ile karşıtı ve gerçekçilik ile karşıtı üzerinden bir “kaotik” düşünce ikliminin oluşmasında önemli etkilerde bulunmuştur (Russell: 1983: 654-657, 661). Bu anlamda yazdıkları ve temsil ettikleri fikirler farklı değerlendirmelere konu edilebilse de özellikle Diderot’un başını çektiği Ansiklopedistler⁴ hem aydınlanmanın tipik temsilcileridirler hem de mantıki bir sonuç temsil etmeleri noktasında ısrarlı bir kabule sahiptirler. Ancak Diderot bir filozof ve en bilinen Ansiklopedist olmasına rağmen, genel tanınırlığı edebiyatçı yönüyledir (Arslan, 1992: 25).

Edebi yön üzerinden birçok farklı birey ve yurttaş tasavvuruna ulaştıkları görülen Aydınlanmacı düşünürler, Rousseau (1712-1778) gibi Aydınlanma döneminde olup da Aydınlanmacı olmadığı genel kabul görmüş olan düşünürlerde bile oldukça etkili olmuş, Aydınlanmanın rasyonel boyutu vasıtasıyla her türlü geleneksel ve kültürel olarak kendilerini belirleyen inanç sistemlerine karşı nasıl Aydınlanmacı bir tutumun kendiliğinden ortaya çıktığına aracılık etmişlerdir. Buradaki temel prensip hem bireysel hem de toplumsal olarak “eşitlik” ve “özgürlüğün” yegâne ulaşılması gereken amaçlar olduğu yönündeki Aydınlanmacı baskın düşüncenin, artık genel bir kabul olarak kendiliğinden edebi ve siyasal metinlerde ortaya çıkmasının engellenemez olduğudur (Hampson, 1991: 98-99; Kasımoğlu, 2024: 1659). Bu çerçeve üzerinden değerlendirildiğinde de Aydınlanmacı düşünürlerin Aydınlanmayı bir proje şeklinde savunmaları, “insan doğasından gelen iyilik” üzerinden okunmaya çalışılması ve mevcut toplumsal yapıların ise doğaları gereği “baskıcı” olmaları üzerinden değerlendirilirken, “bilginin” dönüştürücü gücünün eşitlik ve özgürlük için olduğu

yönünde ortaya konulmuştur (Pham & Do, 2024: 4). Bu durumun genel sebebi ise otoritenin, artık Aydınlanma ile birlikte değiştireceği biçim veya el değiştirmişin kaçınılmaz olacağına duyulan his anlamında “cesaret” vurgusunun varlığıdır. Aydınlanma Çağı, bu noktada özellikle inanç üzerinden biçimlenen ve aktarılan “acı çekme” nosyonunun artık biçim değiştirmeye başladığı bir dönem olmuş, insan cesaretinin “kitlese” olarak vurgulanması daha sonra “hümanist anlayış”⁵ ile dünyasal güçlerin ezilmesi fikrini getirmiş ve artık dünyada “toplumsal adaletsizlik” düşüncesinin ortaya konabilmesi yönünde bir anlayış olarak kabul edilmiştir (Sennett, 2000: 169).

4.BİR AYDINLANMA ÜRÜNÜ OLARAK “ANSİKLOPEDI”

Aydınlanmanın nicel ve nitel özellikleri bağlamında en önemli ayağı olduğu bilinen Fransız Aydınlanması’nın, en belirleyici özelliğini oluşturan unsurlardan siyasal anlamda “akıl” üzerinde toplumsal bir tasarım tasavvuru olduğu nettir. Fransız Aydınlanması’nın bu süreçteki en belirgin durumu, filozofların oluşturduğu ve toplumun neredeyse tüm kesimlerinin ilgisini cezbetmeyi başardığı bir ideolojik coşku ve heyecan vizyonunun varlığıdır (Miller vd., 1994: 276-277). 18. yy. ortalarına kadar Fransa’da bu konudaki öncü isim Voltaire iken, bu dönemden sonra onun yazılarından daha etkili ve anonim bir yayın ortaya çıkmıştır, o da *Ansiklopedi*’dir (Ewald, 2010: 79). Fransız Aydınlanması’nın en etkili ve somut verisi olarak kabul edilen *Ansiklopedi*, bir yayın anlamında oldukça öne çıkarak ve düşünsel bir gerçeklik olarak karşımızdadır. Bu metnin en önemli özelliği, bir grup Fransız bilim insanı, akademisyen, yazar ve sanatçının aynı amaç doğrultusunda ve insan ürünü olan bilgi birikiminin anonim bir eser olarak ortaya çıkarılması için verdikleri büyük çabadır (Honderich, 1995: 229). Bu çaba, Fransız Aydınlanması’nın en önemli ürünü olan *Ansiklopedi* ile çevresinde bulunan düşünürlerin temel fikirlerinin önemli ve ülke için gerekliliğine inanılmış olunan amaçlar çerçevesinde gelişmiş ve o bağlamda ortaya konulan kavramlar üzerinden değerlendirme konusu yapılmıştır (Çelik vd., 2011: 9-10). *Ansiklopedi*, Fransızca’da *Encyclopédie* olarak zikredilirken, “bilim aracılığıyla kurtuluş” olarak kabul edilen nosyon üzerinden tasarlandığı ifade edilen bir yapıttır (Miller vd., 1994: 203). *Ansiklopedi*, yayımlandığı zaman diliminde, Aydınlanma düşüncesi üzerinden “yayılan ve çok ciltli” olarak basılan Pluche’nin (1688-1761) *Spectacle de la nature* (1732-1750), Réaumur’un (1683-1757) *Historie des Insectes* (1734-1742) ve Buffon’un (1707-1788) *Historie Naturelle* (1749-1789) adlı eserleriyle birlikte bilinen dört eserden biridir (Hampson, 1991: 187). *Ansiklopedi*’nin yazılma koşullarına neden olan durumun, Fransa’nın siyasal ve toplumsal yapısı ile Fransız toplumunun içinde bulunduğu yoksulluk ve çaresizliğin yeniden değerlendirilmesinin oluşturduğu uygun zeminden kaynaklandığı görülmektedir. Ayrıca *Ansiklopedi*’nin temel zihin dünyasının, genel olarak Fransa’da toplumun özellikle de ağır vergiler altında yoksulluk seviyesi günden güne artan köylülerin sıkıntıları, günün askeri konjonktürü ve Fransız devletinin diğer ülkelerle olan emperyal genişleme yarışından kaynaklı önemli sorunların yaşandığı bir dönemde olduğu görülmektedir (Tilly, 1995: 226-227; Hampson, 1991: 38-39). Geç dönem Ortaçağ sürecinde feodal toplumsal yapı parametrelerinin tamamen var olduğuna inanılan 17. e 18. yy. Fransa’sının, kapitalizmin yerleşmesi sürecinde İngiltere başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinin gerisinde kaldığı da ayrıntılı tespitlerle ortaya konulmuştur (Wright, 1981). Fransa’da oldukça yavaş bir şekilde gerçekleşen devlet aygıtındaki ve toplumsal anlamdaki değişim ve evrimsel dönüşümün, büyük bir çoğunluğu hala köylü olarak nitelendirilen toplumsal yapıya mensup olan ülke insanların Fransız Devrimi’nin yaşanacağı çağın sonuna doğru büyük bir yoksulluk yaşaması ve gelişen serbest pazar koşulları karşısında oldukça zayıf konumda olması o gün için önemli toplumsal bir sıkıntının göstergesidir (Mooers, 2000: 62-64).

Siyasal ve ekonomik olarak olumsuz bir şekilde yürüyen, toplumsal geri kalmışlık üzerinden büyük ve yoksul köylü nüfusunun oluşturduğu yapısal konjonktür içindeki Fransız

Aydınlanması'nı diğerlerinden ayıran en önemli nokta, Aydınlanmanın sistematüğını ortaya koyan *Ansiklopedi*'nin toplumsal olarak da etki alanının genişlemesine yardım eden bir unsurun oluşmasını sağlamasıdır. Çünkü geleneksel olana karşı akıl üzerinden yürütölen bir düşünce sistematüğının yerleştirilmesini ve yayılmasını sağlamak için bu tür bir siyasal zeminin oldukça uygun olduğu çağdaş yazarlarca da kabul edilmiştir (Goyard-Fabre, 2003: 128). Çünkü *Ansiklopedi* öyle bir metin olarak ortaya çıkmıştır ki, Fransız Devrimi öncesi devlete ait güncel yasal metinlerle geleneksel ve teolojik antik yazın hariç, devrimin toplumsal gereksinimleri için gerekli olan ekonomik, bilimsel, umumi eğitim, yasamanın anlamı ve içeriğı bağlamındaki tüm bilgi envanterini içermiştir (Ruby, 2012: 87). *Ansiklopedi* yazıldığı dönemde, matbaacılık sektörünün gelişmesiyle birlikte oldukça fazla sayıda kitap basılması ve mekanları doldurmasını takiben başa çıkılamayacak kadar “bilgi”nin ortaya çıkmasından önce, bu bilgi dağının düzenlenmesine yönelik bir çaba olarak görölmüştür (Melton, 2008: 134).

Ansiklopedi'ye katkı sağlayan yazarların, düşünsel bir bütönlük oluşturabilme anlamında “homojen” bir yapıya sahip olmamalarına rağmen, Aydınlanmanın bir amaç birliğinin ifadesi olarak bu esere olan katkıları veya paralel görüşlerin işlenmesi için uygun düşünsel zeminin hazırlanması adına etkili oldukları düşünölmektedir. Aydınlanmanın farklı görüşlerinin “ortak” lisanı haline gelen *Ansiklopedi*, ayrıca ilk kez yayımcılık işinin Avrupa’da ne kadar etkili ve kârlı addedilebileceğinin bir kanıtı olması açısından da bahsedilmesi gereken bir gelişmedir. Basımı ve dağıtımı, döneminde bazı kısıtlamalara rağmen dört bini bulmuş olan *Ansiklopedi*, seri basım eserlerin abone sistemine göre dağıtılması adına da ilk örneklerden biri olmuştur (Hampson, 1991: 66). Ancak 18. yy. sonunda yaşanacak olan Fransız Devrimi’ni hazırlayan ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunların dile getirilmesi ve bu konuda bir kamuoyunun oluşması sürecinde mevcut Fransız kralı 16. Louis, köylöleri baskılayan aristokrasi ve dönemin Kilise hiyerarşisine karşı, ekonomik ve siyasal bir güç olarak sürekli yükselen “burjuvazi”nin en önemli destekçilerinden biri olarak o dönem Ansiklopedistlerin de zikredilmesi bu eserin geniş kesimlere ulaşması adına önemlidir (Berlin, 1980: 130).

Fransa’daki sosyo-ekonomik ve siyasal kaotik dönemde Diderot’un baş editörlüğünde çıkarılan *Ansiklopedi*, geçici sosyal ve siyasal kurumların orantısız gücü ve kapsayıcılığı çerçevesinde çok kapsamlı saldırıda bulunmasının sıkıntılarına da dikkat çekmeye çalışmıştır. Eser basıldığı ve dağıtıldığı süreçte birçok kez yasaklanmasına rağmen yayınlanması kesintilerle devam etmiş ve bu süreç neredeyse yirmi yılı bulmuştur (Hampson, 1991). *Ansiklopedi*, ilk başta Ephraim Chambers (1680-1740)’in iki ciltlik *Cyclopaedia*; veya *Universal Dictionary of Arts and Science*’ın (1728) Fransızca’ya çevrilmesi düşüncesinden doğmuş; ama Diderot ve D’Alembert’in bilinçli olarak bizzat kendi görüşleri üzerinden değeriendirilebilecek fikirsel katkılarıyla normal bir tercüme etkinliğini aşmış bir metin haline gelmiştir. Sonuçta da bugün kullandığımız adıyla *Ansiklopedi* veya tam adıyla *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des aris des Métiers* (*Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*) adı altında 1765 yılına kadar süren bir dönemde, Aydınlanmanın temel ilkelerinin ortaya konulduğu bir metinler toplamı olma özelliğini kazanmış şekilde neticelendirilmiştir (Copleston, 2004).

Ansiklopedi’nin yayın süreçlerinde yaşanan idari ve adli sorunları içeren önemli anekdotları, Diderot’un hayatını kaleme alan André Cresson (1869-1950), *Diderot ‘Yaşamı-Felsefesi-Eserleri-Seçmeler’* (*Diderot ‘Sa Vie, Son Oeuvre, Avec Un Exposé De Sa Philosophie’*) adlı eserinde ayrıntılı olarak değeriendirmiştir. Bu noktada Cresson’un özellikle Diderot’un inanç odaklı, dini bağlam ve kurumlar üzerine büyük oranda eleştirel bazlı çalışmalarının toplumsal ve siyasal olarak ortaya çıkardığı etkilerin büyüklüğünü göstermiş olduğu yerler oldukça etkileyicidir. Cresson ayrıca eserinde, Diderot’un hayat hikayesini en ince detaylarına kadar

okuyucuyla paylaşmıştır. Cresson'un eserinde, Diderot'un *Ansiklopedi*'yi yazarken geçen yirmi yıllık süreçte gözüaltına alınışı hatta hangi hapisaneye götürüldüğüne kadar olan olaylar ve Diderot'un bu süreçlerdeki yaklaşımları betimlemeli bir anlatımla okuyucuya sunulmuştur (Cresson, 1984). Diderot'un hayatı ile beraber değerlendirildiğinde anlamı ve gücü ortaya konulabilen *Ansiklopedi*'nin ilk cildinin 1751'de çıktığı bilinmektedir. İlk iki kısımlık ön sözü D'Alembert, "ilimlerin bölümü" olan üçüncü bölümü de Diderot yazmıştır. *Ansiklopedi*'nin ikinci cildinin yayınlanmasından itibaren din adamları, eserin içeriğine ilişkin hoşnutsuzluk yaşamış ve *Ansiklopedi*'nin toplatılması için kraldan izin çıkartmışlardır. Din adamlarının bu çabasının nedeni, bizzat *Ansiklopedi* çevresindeki şahsiyetlerin "Kilise ve devlet içinde konumlanmış gerici güçlere karşı koyma" anlayışını oldukça sesli bir şekilde dile getirişleri olmuştur (Güçlü vd., 2003: 74). Bu girişimlere rağmen, Diderot yirmi yılını verdiği eseri tamamlamayı başarmıştır. Diderot, bu eserin girişinde bilimsel ve akla ilişkin olarak yaptıkları çalışmanın kökenini de ayrıntılı olarak açıklamayı ihmal etmemiştir. Diderot'a göre *Ansiklopedi*, "bu sözcük, bilgilerin art arda gelişi ve bir araya getirilişi anlamını taşır ve Eski Yunanca 'en' bağlacı ile daire ve bilgi anlamına gelen adların ('*koklos*' ve '*poideia*') birleştirilmesinden ortaya çıkmış" bir kavramdır (Diderot ve D'Alembert, 2000: 11).

Bugün *Ansiklopedi*'nin Türkçe bir çevrisinin "*Giriş*" kısmında, Diderot ve D'Alembert'in çalışmasının kendinden önceki aynı tür eserlerden hem biçim hem de içerik bakımından nitel olarak farklı olduğu belirtilmiş ve *Ansiklopedi*'nin biçimsel özellikleri de, "Bilgilerin, insanoğlu ve bu dünya için olduğu ve insanı sadece onların erdemli ve mutlu kılacağı düşüncesinin ileri sürülmesi ve geleneksel, dinsel, metafizik bilgi anlayışlarına karşıt bir tutumun benimsenmesi" olarak tanımlanmıştır (Diderot ve D'Alembert, 2000: 12). Bu bağlamda da *Ansiklopedi*'nin içeriğinin, "Locke'un deneysel yönteminin, Newton'un bilimsel ilkelerinin, Francis Bacon'un savunduğu bilginin pratik yararlarının öne çıkarılması" üzerinden temellendirildiği düşünülmektedir. Diderot başta olmak üzere Ansiklopedistler yürüttükleri tüm faaliyetlerle, hem esere olan ilgiyi canlı tutmayı başarmış, hem de siyasal iktidar ve dini otoritelerin tepkisi üzerinden bu eserin dikkat çekmesini sağlamışlardır (Güçlü, 2003: 74). Ansiklopedistler 18. yy'da ve yaşadıkları Paris kenti özelinde "yeni bir kuşak" değerlendirmesine tabii tutulmuş, "romantik-dönem" öncesi cesur ve klasik söylemden bir kopuşu da tüm yönleriyle temsil etmiş bir grup olarak değerlendirilmişlerdir (Tanilli, 2020: 87).

5.BİR AYDINLANMA ÇAĞI İNSANI ve DÜŞÜNÜR OLARAK DİDEROT

Dinin doğasını akılla (deizm) veya batıl inançlarla özdeşleştiren, özellikle Hobbes (1588-1679) ve Spinoza (1632-1677) gibi on yedinci yüzyıl düşünürleri üzerinden inanç boyutlu ortaya konulan felsefi terminolojinin, Ansiklopedistler, Voltaire ve on sekizinci yüzyıl filozofları için "sahneyi hazırlayan" öncül olduğu ileri sürülmektedir (Imbruglia, 2021: 680). 18. yy. filozofları içinde seküler bir bilim anlayışının temsilcisi ve aynı zamanda Fransız Aydınlanması'nın etik ve toplumsal bir filozofu olarak kabul edilen Diderot (Honderich, 1995: 200), oldukça dindar bir ailenin ferdi olarak, küçük bir Fransız burjuva kasabası olan Langres'de doğmuştur. Bu geçmiş, onun birçok yönden Ansiklopedistler içerisinde halka en yakın kişi olmasını sağlamıştır. Diderot'un ailesi, onu ve kardeşi Pierre Didier'i Langres kentindeki Cizvit kolejine göndermiştir. Kız kardeşi de çocukluk çağından çıkarken bir manastıra verilmiştir. Diderot kız kardeşine atfen yazdığı bilinen *Rahibe (La Religieuse)* adlı kitabında, kız kardeşinin manastırda yaşadıklarını ve ilişkilerini, kendisinin dini kurum ve inanç sistemlerine olan olumsuz bakış açısı çerçevesinde ve ikili diyaloglar şeklinde, tasvir ve betimleme üslubuyla anlatmıştır (Diderot, 1984a).

Diderot, 1726 yılında bir Cizvit rahibi olarak cüppe giymiştir. Bu durum, Diderot'un sonraki yaşamında Kilise tarafından dinsizliği konusunda daha sert eleştirilmesine ve kovuşturulmasına da neden olmuştur. Zira dönemin paradoksunu da gösterir tarzda,

Diderot'un babası Diderot'u bir papaz yapmak isterken, Diderot materyalist ve Aydınlanmacı bir kişilik olmuştur (Cresson, 1984: 5). Bu nedenledir ki eski bir din adamı olan Diderot'un inanç odaklı görüşlerinin, yaşadığı çağ adına siyasal ve toplumsal bazlı olarak değerlendirilmesi daha da önem kazanmaktadır.

Diderot, Cizvit papazlık deneyimi yanında, Antik Yunan ve Latin felsefesi ile dilini ayrıntılı olarak incelediği Aristocu olarak kabul edilen disiplin çerçevesinde, mantık, ahlâk, fizik, metafizik ve matematik öğrenmiş ve yaşadığı dönem için entelektüel birikimi mutlak olan bir şahsiyete dönüşmüştür. Cizvit kolejinden sonra, Paris Üniversitesi'nde eğitim vermeye başlayıp "sanat ustası" unvanını aldığı zaman, daha on dokuz yaşındadır. Genç yaşta İngilizce öğrenmiş ve bu bağlamda da Hobbes, Locke (1632-1704) ve Newton'un (1643-1727) eserlerini ayrıntılı olarak okuma ve inceleme şansı bulmuştur. Paris'te Kral yazıcılığı kurumunda eğitici olarak göreve başlamış ve ülkede bu sayede tanınmaya başlamıştır. Bu süreçte de tamamen Paris'e yerleşmiştir (Cresson, 1984: 6-7). Adı duyularak ünlenmesinden sonra dönemin Rus çaricesi II. Yekatarina'nın (1729-1796) davetlisi olarak bir süre Rusya'da da bulunan Diderot, özellikle buradaki deneyimleriyle birlikte mutlak kralların Aydınlanmaya olabilecek katkılarına ilişkin tamamen menfi görüşlerle ve insanlara "bireysel özgürlükler" in sağlanması için daha fazla fikişsel çaba gerektiğine olan inançla bir süre sonra ülkesine geri dönmüştür (Güçlü vd., 2003: 381).

Diderot entelektüel faaliyetlerinin çoğunu 15. Louis (1710-1774) döneminde vermiştir. Bu dönemde meşhur Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-1763) Fransa'nın yenilgisi, Versay Sarayı'nın genişlemesi, saray harcamalarındaki lükse yönelik artış gibi etmenler Fransız toplumsal yaşamı ve Avrupa adına önemli olarak ses getirmiştir (Rocha et al., 2025:60). Bu nedenle de dönemin mevcut kralına ilişkin alaylı karikatürler ve eleştiriler artmıştır. Bu sırada Diderot 1749'da *Letne Surles Aveugles Al'usage de Ceux Qui Voient (Görenlerin Yararına Körler Hakkında Mektup)* isimli kitabını yazmış, fakat kitabı kendi ismi ile bastırmamıştır. Bu eser daha sonra inanç sistemleriyle birlikte bir iktidar eleştirisi olarak modern dönem adına materyalist düşüncenin ilk çalışmalarından biri olarak kabul edilmiştir. Eser aynı zamanda bir hiciv olarak da görülmektedir. Ancak bu eser yüzünden Diderot, 1749'da Vincennes şatosunun zindanında 28 gün geçirmiştir ve bu süreçte yaşadıklarını bizzat kendisine atfedilen *Konuşmalar* adlı eserde ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır (Diderot, 1998: 8). Bu eserde Diderot, insanların kendi inanç sistemleri dışındaki herkesin öldürülmesi ve yok edilmesi üzerinden yürütülen dogmatik düşüncelere karşıtlığını güçlü ve katı bir şekilde dile getirmiştir. Diderot burada, toplumsal ve siyasal olarak din adına yapılan ve en önemlisi de kendi inancı hâricindekilere yaşam hakkı tanımayan döneminin belki de en açık din siyaseti propagandası anlayışını eleştirmiş ve sonra da bu tutumunu sürekli devam ettirmiştir (Diderot, 1998: 106-107). Jonethan Israel'e göre, 1750'lerde özellikle Rousseau ile birlikte Diderot'un *Ansiklopedi*'de yayınlanan ve o günün siyasal sisteminin yozlaşmasını ve sıkıntılarını dile getirir tarzda kullanılan *ancien régime* nitelendirmesi bağlamındaki eleştirinin propaganda mahiyetini kazanmasıyla birlikte Diderot'un yazıları artık döneminin siyasal sistemine karşıtlığı noktasında "radikal" olarak da değerlendirilen bir vasıf kazanmıştır (Israel, 2018: 69).

Diderot, 1990'lara kadar hakkındaki tartışmalarda birçok yönüyle Rousseau'dan da muhafazakâr hatta daha düşük bazlı "ilk-devrimcilerden" biri olarak nitelendirmelere konu edilmiştir. Ancak *Ansiklopedi* üzerine yapılan yeni incelemelerle birlikte, onun mutlakiyetçi düşünceleri ilk sorgulayan kişi olduğu, despotluğun her türüne karşı olan çok güçlü bir muhalif figür olduğu, özellikle 1700'lerin ikinci yarısından sonra yoğunlaşan devrim sürecinin radikal bir taraftarı olduğu yönünde önemli yorumlar da yapılmaya başlanmıştır (Tricoire, 2024: 972). Bu çerçevede Diderot'un, dönemi adına en önemli kral muhaliflerinden biri olarak değerlendirilmesinde ve bu bağlamda da yazdığı hemen her eserin siyasal sistem

üzerine muhalif bazı yazılar olduğuna kuşku yoktur. Diderot fikirleri bağlamında değil ama sistematik ve teorik olmaması noktasında bazı eleştirilere uğrayan bir düşünür olarak görülmektedir. Bu anlamda çalışmaları üzerinde yapılan incelemelerde, 18. Yüzyılda yazılarını yazdığı tarihler ile önemli Fransız siyasal ve toplumsal olaylar arasında sıkı bir bağlantı olduğu da önemli saptamalardan biridir. Bütün bu değerlendirmelere rağmen onun felsefi ve siyasal fikirlerini büyük oranda Francis Bacon'dan (1561-1626) etkilenerek ortaya koyduğu yönünde genel bir kabul de mevcuttur. Diderot'un bir Aydınlanmacı olarak döneminin hem ulusal hem uluslararası anlamda sömürgeci ve emperyalist olarak nitelendirilen hükümet yapılanmalarına ve rejimlerine kesin olarak ve farklı bağlamlar üzerinden karşı çıktığı nettir. Özellikle sömürgecilik vasıtasıyla Avrupalı yaşam tarzı ve inanç sisteminin, diğer uluslara dayatılmasına oldukça karşı olan Diderot, Aydınlanmacı düşüncenin sadece Avrupa odaklı "ilerlemeci" düşüncesinden saptığını düşünmektedir (Miller vd., 1994: 203). Özellikle 1760'lara kadar siyaset teorisi ve kendi ideolojisi hakkında net bir açıklama yapmadığı görülen Diderot'un, bu tarihten sonra hem kendi "toplumsal ilerleme anlayışı" hem de döneminin siyasal bazı birçok düşünce akımına karşı ilgisini arttırdığı görülmektedir (Tricoire, 2024: 978). Bu noktada özgürlük ve liberal eğilimler çerçevesindeki görüşlerinin Aydınlanmacı diğer düşünürlerden "seçkinci" yönüyle ayrı olduğu düşünülmekte ve "yoksulların gücünün üzerindeki" pahalılaşıma ve vergilendirme bağlamındaki her türlü ticari ve ekonomik anlayışın genelleştirilmemesi noktasında Fizyokratlar⁶ da dâhil birçok çağdaşından kesin olarak ayrılmaktadır (Hampson, 1991). Siyasal iktidarın sahibi olma noktasındaki temel ölçünün toplumun çoğunluğuna sağladığı "fayda" ile ölçülebileceğine inanan Diderot, yetki ve iktidarın "sınırsızlığını" da sürekli eleştirmektedir. Bu bağlamda iktidarın, halkın güvencesi adına "doğa yasaları" dışında da kısıtlanması gerektiğini ifade eden Diderot, bu durumu "hükümdar otoritesini yönetilenlerin rızasından alır" kabulü üzerinden değerlendirmektedir (Diderot'tan aktaran Cevizci, 2002: 166).

6. AYDINLANMACI ve ANSİKLOPEDİST POLİTİK BİR DÜŞÜNÜR OLARAK DİDEROT'TA "İNANÇ" DÜŞÜNCESİ

Diderot *Ansiklopedi*'de bizzat kaleme aldığı "inanmak" maddesinde bu olguyu "ya araştırma zahmetine girilmediği, ya gerektiği gibi araştırılmadığı ya da iyice araştırılmadığı için, bir olgunun ya da önermenin doğruluğu konusunda ikna olma durumu" olarak tanımlamıştır. Bir onamanın/onanmanın sağlam ve doyurucu bir şekilde araştırılmasına bağlı olduğunu ifade eden Diderot, hiçbir neden olmadan inanmanın aklın kullanılmadığı ya da "kötü" kullanıldığı zaman mümkün olduğunu belirtir. Bu durumu da inanma konusu çerçevesinde insanın kendine en büyük ihaneti ve "ödevini yerine getirmeme" olarak ortaya koyan Diderot'un (Diderot ve D'Alembert, 2000: 225-226), akıl ve araştırma üzerinden inanç konusuna bakmasında Aydınlanmacı özelliğinin önemli bir belirleyici olduğu aşikârdır.

Diderot'un konuya bu şekilde bakışı ve başını çektiği önemli bir düşünür grubunun Fransız Aydınlanması çerçevesindeki fikirlerinin esas unsurlarından biri olarak doğuştan hiçbir bilginin olmayacağı/olamayacağı iddiası, en saf Aydınlanma düşüncelerinden biridir. Bu noktadaki Aydınlanmacı temel görüş, biz doğmadan önce bize yüklenen bir bilgi olmayacağı üzerindendir. Bu nedenle de inanç odaklı tüm bilgilerin bir şekilde öğrenilerek kabul edildiği temel öngörüsü, kendisi de bir duyumcu olarak kabul edilen ve duyumların düşüncelere dönüşmesi noktasında fiziki olarak ortaya çıkan "belleğin" bir ürünü olarak bilgiyi kabul etme durumu, Aydınlanmacı düşüncede belirmiştir (Cevizci, 2002: 160).

Bu çerçeve üzerinden fikirleri ele alındığında daha anlamlı hale geldiğine kuşku duyulmayan Diderot'un düşüncelerindeki temel parametre, "dogmatizm" karşıtlığı üzerinden inançla ilgili görüşlerinin temelini oluşturmaktadır. İnanca dair fikirlerinde zaman zaman farklılıklar gözükmeyle birlikte, Diderot siyasi görüşlerinde "halktan başka gerçek yasa koyucu olamaz ve prens, tebaası üzerindeki yetkesini doğrudan onlardan alır" diyerek konuyu metafizik

olmaktan fizyolojik olana indirgemıştır (**aktaran** Comte-Sponville, 2003: 651). Uzun süreli din eğitimi almış olan Diderot'un düşünceleri de zamanla değişmiş, öncelikle deist daha sonra ateist boyuta gelmiş ve ahlâk anlayışı da dinsel ve metafiziksel olarak gördüğü her durumdan farklılaşmıştır. Artık Diderot, dünyada insan odaklı olmaktan uzak tüm kötü alışkanlıkları ister istemez besleyen “riyâkar” ve “dünyaya ait işler” üzerinden değerlendirdiği teolojik nitelikli ahlâktan da uzaklaşarak, namuslu bir insan olmayı ahlâki yeni bir çerçeveye oturtmaya çalışmıştır (Diderot, 1984b: 139-140).

Diderot'un bir Aydınlanmacı olarak inanç sistemlerinin kurumsal yapısı adına geliştirmiş olduğu kapsamlı bakış açısının en belirleyici yönü, aklın ne olduğunu değerlendirebilmesi ve inanç odaklı anlayışları birer “dogma” olarak kabul eden kesin karşı duruşunu ortaya koyabilmesidir. İnanca yönelik olarak ortaya koyduğu görüşlerini, “bireysel özgürlükler” ve insanın yaşamının ileriye ve iyiye doğru gitmesi bağlamı üzerinden geliştirmiştir (Miller, 1994: 203). Diderot genel olarak d'Alembert ile birlikte teknik ve akılcılık bağlamında bir “evrim” düşüncesine inanan birkaç düşünürden biri olarak nitelendirilmiş, ayrıca Aydınlanmanın felsefeyle ve bilimle olan birlikteliğine en çok inanan düşünürlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede Diderot, maddenin üretim üzerinden iş bölümüne katkısını ve bu gelişmelerin insanoğlu üzerindeki etkilerini de sanatla birlikte değerlendirmiştir. Modern dönem adına erken denilebilecek bir çağda, maddenin insan ile ilişkisinin yapısal yorumlar ve insan aklının da biyolojik unsurlar üzerinden olduğunu belirten Diderot'un ortaya koyduğu düşünce, metafizik ve din dâhil inancı bilimin dışına çıkaran bir fikir olarak değerlendirilmektedir. Diderot'un “inançların, gerçekleşme koşullarının doğrulanmasından çok paylaşılmasını önemseyen” bakış açısı yanında din, tarihsellik ve geleneksellik üzerinden insanlığı okumak yerine sanat, teknolojik ve bilimsel olguların insanların “birleştiriciliği” için önemini ön planda tutan düşüncesi dikkat çekicidir (Bourg, 2003). Diğer taraftan Charles Wolfe, Diderot'un “yaşamsal materyalizm” çerçevesinde belirlediği “organizmanın özelliklerinin benzersizliği ve indirgenemezliğini” düşüncesini maddenin ister toplumsal ister bedensel düzeyde olsun mekanik olarak belirlenmiş hali şeklinde okunmasına dair olduğunu ifade etmiştir (2024: 345).

Diderot'un toplumsal ve siyasal bir sorun alanı olarak gördüğü şey, yaşadığı toplum özelinde Hristiyan ahlâkının engelleri ve tarihsel Hristiyan dogmalarının oluşturduğu inanca dayalı kısıtlamalar olup bunlardan kurtulmak gerektiğidir. Diderot, daha önce yine bu metinde ismi zikredilen ve kendisinin siyasal ve felsefi duruşunu oldukça netleştiren *Görenlerin Yararına Körler Hakkında Mektup* adlı eserinde özellikle kör metaforu çerçevesindeki ipuçlarından faydalanarak konuları ve maddeleri anlamaya çalışmış ve sonuçta sadece inanç odaklı düşüncelerden değil aynı zamanda da “tinsel”⁷ olarak değerlendirilen her türlü düşünceden bütünüyle vazgeçmiştir. Diderot, burada bir filozofun düşüncelerini aktarmak suretiyle konuyu derinleştirmiş ve “gerçek” olanı izah kaygısı ile konuyu değerlendirmeye özel bir gayret göstermiştir. Diderot'ta ortaya çıkan bu materyalist ve evrimci yaklaşımda, fiziksel süreçte kesin olarak var olan tek şeyin madde olduğunun ispatı ile konuyu netleştirmesi önemlidir (Cevizci, 2002: 157). Bu çerçevede “duyarlılık anlayışını” fiziksel bir durum olarak ön plana çıkaran Diderot, maddesel olmanın genel bir özelliği olarak “organik” çevreyi ve yapısal olarak kurgulanan her şeye “sağduyusal” bir bakış açısını anlamlandırmaya çalışmıştır (Diderot, 1984b: 19-22). Diderot'un bu durumunu, onun “doğa yasaları”na uyulması gerektiği öngörüsü üzerinden değerlendiren Tzvetan Todorov, bu anlamlandırma ve bakış açıları vasıtasıyla Diderot'un “ahlâki” düşüncesinin ortaya çıktığını vurgulamıştır (2019: 63).

Diderot, tüm maddesel ve duyarlılıklar üzerinden değerlendirdiği ve inancı sorguladığı net ve tutarlı bir bakış açısı geliştirebilmiştir. Diderot bir benzetme ile evreni, geniş bir mekânsal alan olarak masa şeklinde tasvir etmiş, bu masanın üzerinde sınırsız ve sonsuz sayıdaki maddenin hiç bitmeyen zorunlu hareketlerinin karmaşık bir duruma tekabül ettiğini varsaymış

ve bu noktada inanç ve inanç sistemlerinin yegâne yapısal şekilde ortaya konan “dogmalar” olduğu ifade etmiştir. Diderot, tüm inanç sistemlerinin toplumsal bazda birçok tehlikeli duruma zemin hazırladığını, bu çerçevede oluşan/oluşturulan ritüellerin de genellikle “doğal ahlâkın” yerini alarak insanları üzüntülere götürdüğünü ifade etmiştir ve bu gibi üzüntüye neden olan inançsal şeylerin “iyilik” kabullü yaklaşımlarına zıt bir anlam ifade ettiğini belirterek inanç sistemlerinin iç dinamiklerinde birçok paradoksal sorun alanı barındırdığını ortaya koymuştur (Diderot’tan aktaran Lange, 1990: 98-101).

Diderot’un inanç üzerine fikirlerinin en yoğun şekilde görülebileceği metin, ona atfedilen *Felsefe Konuşmaları* adlı eserdir. Bu eserin ikili diyaloglar üzerinden yürütüldüğü bir bölümünde, bir çocuğun ölümü sonrasında bir annenin inancı gereği çaresizlikle yalvarması ayrıntılı bir şekilde betimlenmiş ve Diderot konuya, oldukça menfi ve inanan-inanılan arasındaki ilişkinin “sonuçsuz bir ilişki” olduğu bağlamında yaklaşmıştır (Diderot, 1984b: 109-112). Diderot yine aynı diyalogda inanç üzerine yaptığı eleştirel bakış açısını başka bir örnekle de anlatmış, bir kilisede taş Meryem heykeline karşı hıçkırığa hıçkırığa ağlayan kadına karşı o taş Meryem heykelinin üzüntüden erimesi gerektiğini fakat taş Meryem heykelinin gözünün bile kıpırdamadığını belirtmiştir. Bu örnekler, onun Aydınlanmacı ve paradoksal olarak romantik duygusal bakış açısı yanında rasyonalitenin de en katı şekilde ortaya konması niteliğinde bir yaklaşım geliştirdiğini göstermektedir. İnsanların bir teselli olarak ve inancı gereği cennete gitme gibi düşüncelerinin bir anlam ifade etmediğini belirtmesi, onun çağının ötesinde “katı” bir materyalist bakış açısını içselleştirmesi adına önemlidir (Diderot, 1984b: 110; Diderot, 1998: 96-97). Bu noktada Diderot’un “dinin tesellileri” olarak değerlendirdiği konular ve ikili diyaloglarında kullandığı örnekler, insanlara “fayda” kazanımı hâricinde her türlü yaklaşımın bireysel ve toplumsal bazlı olarak iyilikten ziyade kötülüğe hizmet ettiğini belirten anlayışı minvalinde görülmelidir (Diderot, 1984b: 114-115). Diderot burada, her türlü yüksek ölçekli “davranışsal veya psikolojik özelliği (hafızadan özgür iradeye ve ruhun varlığına olan inancımıza kadar)” ayrıntılı bir şekilde analiz etmiştir. Charles Wolf’a göre, Diderot böylece “indirgeyici” ve “eleyici” şekilde insanın fayda düzeyine göre davranışları değerlendirmiştir (2024: 346).

Diderot’un bahsedilen eserlerindeki bu bakış açısının gelişiminde, kendisinin hayat skalasında belli bir dönem ateist olmasındaki temel argümanlardan biri olan “kötülük probleminin çözümüne katkı” fikri önemlidir. Diderot’un *Felsefi Düşünceler* adlı eserinde “ahlâki görevler” üzerinden ortaya koyduğu ve kötülükler olarak nitelendirdiği şeyin/durumun, iyilik üzerinden okunan tüm anlayışlarla bağdaştırılamayacak bir durum olduğu düşünülmektedir (Diderot, 1984b: 125, 147). Diderot için kötü olanın ve kötülüğün dünyadaki durumunun “toplumsal” ve “adil olma” üzerinden nasıl bir değerlendirmeye tabii tutulacağı yönündeki görüşleri, onun bu konudaki fikirlerinin ne kadar “katı” olduğunu da açıklar mahiyettedir; “tüm insan eylemleri içinde yalnızca toplumu olumlu etkileyen eylemler doğru ve adil eylemlerdir; toplum çıkarını zedeleyenlerse ancak haksız eylemlerdir ... (bu nedenledir ki) kötülük yapan kişinin cezalandırılması değil, ortadan kaldırılması gerekir” (Diderot’tan aktaran Carbasse, 2003: 152). Diderot, kötülüğün ve insanoğlunun kendi çıkarları doğrultusunda ortaya çıkan amaçlara göre belirlediği inanç sisteminin, toplumsal keyfiyetlere göre belirlendiğini ifade etmiştir. İkiyüzlü olarak nitelendirdiği hükümdarların basit işler uğruna gündeme getirildiğini düşünen Diderot, insanların kendi çıkarları ve gündelik sorunları üzerinden toplumsal olan her sıkıntının inanç sistemleri aracılığıyla belirlenmesini sorunlu bulmuştur (Diderot, 1984b: 113).

Diderot, insanların inanç odaklı olarak birbirlerine verdikleri vaatleri doktorun hastasına söyledikleri gibi görmüş ve doktorun ölecek olan hastasına, “yarın ayağa kalkarsın” demesi, fakat o hastanın o akşama ölmesi metaforu üzerinden inanç sistemlerinin tesellilerini gündelik yalan vaatler ile denk tutmuştur. Bu noktada Diderot, gözle görülmeyen hiçbir durumun

insanlar için teselli konusu edilemeyeceğini, katı bir rasyonellik ve materyalizm üzerinden Aydınlanmacı aklın sözcülerinden biri olarak işlemiştir (Diderot, 1984b: 115-118). Ancak Diderot'un yaşadığı dönemdeki materyalizm düşüncesi, günümüzdeki çerçevede “monolitik” bir kavram olarak ortaya konulmamaktadır. Öyle ki Diderot'un sözcülüğünü yaptığı materyalizm anlayışı, “bilim tarihine ait değildir” ve döneminde ön planda olan kimyanın da içinde olduğu bilim alanlarıyla önemli bir içerik birlikteliği içindedir (Wolf, 2024: 359).

7.SONUÇ

Ortaya koymuş olduğu fikirler ve yaşantısının önemli bir kısmında vermiş olduğu mücadele ile Aydınlanmayı yansıtan görüşlerin odağında olduğuna şüphe olmayan Diderot, spesifik olarak materyalist ve seküler bir dünya tasavvuruyla, kendisinin “dogmatik” ve “kanıtsız olmakla suçladığı” inanç sistemlerine yaptığı eleştiriler çerçevesinde değerlendirilebilen bir şahsiyettir. O, en kısa ve net bir ifadeyle bugünden bakınca Aydınlanmanın en saf örneklerinden biridir. Diderot, belli noktalarda “seçkin” bir anlayış olan Aydınlanma düşüncesinden özellikle “toplumcu” bir çerçevede ayrılmaktadır. Günümüzde edebi yönü oldukça ön planda olan Diderot, siyasal anlamda da mutlak krallık karşıtı ve toplum adına “kamu yararı” görüşünün rasyonel bir şekilde değerlendirildiği “bilimsel akılcılık”la, “özgürlükçü” ve “metafiziksel ve geleneksel temelli tüm zincirlerinden kurtulmuş bir toplum” görüşlerini savunmuştur.

Aydınlanmacı akılcılık düşüncesinde, “dogmalar” ve bu dogmalar üzerinden Kilise ve iktidar sahiplerinin toplumu hiyerarşik olarak kontrol altında tutma isteklerinin bir ürünü olarak inanca bakıldığı nettir. Bu çerçevede de ailesinin tercihi ile din adamı olarak yetiştirilen Diderot'un, özellikle iki kardeşinin de din adamı oldukları gerçeği karşısında onun tamamen ön yargılı, bilinçsiz bir bağlam üzerinden inanca bakmış olduğu yönünde bir sav ile değerlendirilmesi pek mümkün görülmemektedir. Diderot'un Hristiyanlık çerçevesinde inanç sistemlerinin insanoğlu üzerindeki belirleyiciliği yönündeki eleştirel görüşünün, tamamen toplumsal, siyasal ve kültürel bazlı olduğu görülmektedir. Diderot'un dünyada yaşanmış olan iktisadi ve toplumsal sorunlar karşısında ve dünyevi konular çerçevesinde bir yardım alma veya almama yönünde “nötr” olarak değerlendirdiği metafizik öğelerin insanoğlunun hayatında gereğinden fazla yer işgal ettiği düşüncesi, onun temel sorunsalı olarak görülmektedir.

Yoksul ve hayatını idame ettirmekten başka hiçbir amacı olmayan insanlardan oluşan bir toplumsal yapı üzerine modern dönemin inşa edileceğine kesin kani olduğu görülen Diderot'un, mutlak baskıcı rejimler çerçevesinde cahil ve çaresiz olarak gördüğü toplumun inanç sistemleri vasıtasıyla gerçekten her yönden sömürüldüğüne, sadece Fransa özelinde değil çağını aşan bir şekilde “evrenselci” bir bakış açısıyla değerlendirmelerde bulunduğu şahit olunmaktadır. Diderot'un bu bakış açısının, Aydınlanmanın materyalist yönünün de ilk temsilcilerinden biri olarak kendisinden bir yüzyıl sonra gelişecek olan “bireyci” ve “kolektivist” bazlı birçok ideolojik anlayışı beslediği nettir. Onun, Aydınlanmanın temsilcisi olan *Ansiklopedi*'yi çıkaran kişi olması da modern dönemlerde bu eserde tanımlanan onlarca olgunun yeniden tanımlanması çabası adına önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Diderot'un tipik bir Aydınlanma düşünürü olması yanında, toplumu “hurafe” ve “metafizik” olarak kabul edilen inanç sistemlerinden arındırmak için hem Kilise'yi hem de baskıcı siyasal iktidarı karşısına alarak, *Ansiklopedi* içinde Aydınlanma Çağı'nda yaşamış birçok düşünürü yer vermesi ve dönemin kavramlarını materyalist ve rasyonel bağlam üzerinden değerlendirerek yeniden tanımlama girişimi önemlidir.

Diderot'un yazdığı yazılar, ortaya koyduğu fikirler ve *Ansiklopedi* üzerinden yürütmüş olduğu düşünsel girişimler, materyalist ve rasyonel modernite çerçevesinde değerlendirilen siyasal ve toplumsal görüşleri etkileyerek Fransız Aydınlanması'ndan günümüze kadar gelen entelektüel

bir damar oluşturmuştur. Bu durumun günümüzde de hala sonuçlandırılmamış birçok düşünsel, felsefî ve siyasal anlamdaki “özgürlükçü”, “akılcı” ve “eşitlikçi” hatta “materyalizm” bazlı yaşam anlamlandırmalarını içeren tartışmalarda da kullanıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Arslan, A. (1992). Aydınlanma. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 24–40.
- Baykan, F. (2000). *Aydınlanma üzerine bir derkenar*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Berlin, I. (1980). *Concepts and categories* (H. Hardy, Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Bourg, D. (2003). Teknik (İ. Yerguz, Çev.). In P. Raynaud & S. Rials (Eds.), *Siyaset felsefesi sözlüğü* (pp. 858–862). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Carbasse, J.-M. (2003). Ceza hukuku (N. K. Sevil, Çev.). In P. Raynaud & S. Rials (Eds.), *Siyaset felsefesi sözlüğü* (pp. 149–154). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cevizci, A. (2002). *Aydınlanma felsefesi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Cevizci, A. (2003). *Felsefe ansiklopedisi* (Cilt 1). Ankara: Sistem Yayıncılık.
- Cevizci, A. (2017). *Aydınlanma felsefesi tarihi* (Genişletilmiş 2. baskı). Ankara: Asa Kitapevi.
- Comte-Sponville, A. (2003). Özdekçilik (N. K. Sevil, Çev.). In P. Raynaud & S. Rials (Eds.), *Siyaset felsefesi sözlüğü* (pp. 647–655). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Copleston, F. (2004). *Aydınlanma: Fransız Aydınlanmasından Kant’a/Cilt: 6 Bölüm: 1* (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Cresson, A. (1984). *Diderot: Yaşamı, felsefesi, eserleri, seçmeler* (A. Bezirci, Çev.). İstanbul: De Yayınları.
- Çelik, F., Fidan, S., & Şahin, K. (n.d.). Aydınlanmanın Fransız düşüncesi içinde “katı liberal değerler” bağlamında ele alınmasında ansiklopedi ve ansiklopedistlerin yeri. *Akademik Bakış Dergisi*, 23, 9–18.
- Demals, T., & Faccarello, G. (2016). French enlightenment. In G. Faccarello & H. D. Kurz (Eds.), *Handbook on the history of economic analysis* (Vol. 2, pp. 1–4). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Diderot, D. (1984a). *Rahibe* (A. Cemgil, Çev.). İstanbul: Engin Yayınları.
- Diderot, D. (1984b). *Felsefe konuşmaları* (A. Cemgil, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Diderot, D. (1998). *Konuşmalar (Entretiens)* (A. Cemgil, Çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Diderot, D., & D’Alembert, J. D. R. (2000). *Ansiklopedi ya da bilimler, sanatlar ve zanaatlar açıklamalı sözlüğü* (S. Hilav, Çev., 2. baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ewald, Oscar (2010). *Fransız aydınlanma felsefesi*. (G. Aytaç, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Faccarello, G. (2003). Siyasi iktisat (N. K. Sevil, Çev.). In P. Raynaud & S. Rials (Eds.), *Siyaset felsefesi sözlüğü* (pp. 799–804). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ferry, L., & Renault, A. (2015). *Siyaset felsefesi* (E. C. Gürçan & M. Erşen, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Goyard-Fabre, S. (2003). Aydınlanma (E. Ergun, Çev.). In P. Raynaud & S. Rials (Eds.), *Siyaset felsefesi sözlüğü* (pp. 126–138). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Güçlü, A., et al. (2003). *Felsefe sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Hampson, N. (1991). *Aydınlanma çağı* (J. Parla, Çev.). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (2000). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hof, U. I. (2004). *Avrupa'da Aydınlanma*. (Ş. Sunar, Çev.), İstanbul: Literatür Yayınları.
- Honderich, T. (Ed.). (1995). *The Oxford companion to philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Imbruglia, G. (2021). The Idea of Religion and Sacrifice from Grotius to Diderot's Encyclopédie. *History of European Ideas*, 27(5), 680-697.
- Israel, J. (2018). Radikal Aydınlanma ve modern demokrasinin kökenleri: Zihin devrimi. (A. F. Yıldırım, Çev.), İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Kasımoğlu, A. (2024). Cumhuriyetçi ve liberal bağlamda Hobbes ve Rousseau'nun yurttaşlık yaklaşımları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 23(4), 1649-1662.
- Lange, F. A. (1990). *Materyalizmin tarihi ve günümüzdeki anlamının eleştirisi* (A. Arslan, Çev.). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü* (O. Akınhay & D. Kömürcü, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Melton, J. V. H. (2008). *Aydınlanma Avrupası'nda kamunun yükselişi*. (F. B. Aydar, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Miller, D., et al. (1994). *Blackwell'in siyasal düşünce ansiklopedisi I (A-Z)* (B. Parker & N. Kırar, Çev.). Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Mooers, C. (2000). *Burjuva Avrupa'nın kuruluşu* (B. S. Şener, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Moser, P. K. (Ed.). (2018). *Epistemoloji* (H. Y. Başdemir & N. Mehdiyev, Ed. & Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Ogg, D. (1972). *Europe of ancien régime: 1715-1783*. London: Collins Clear-Type Press.
- Outram, D. (2007). *Aydınlanma*. (S. Çalışkan ve H. Çalışkan, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Pham, K. D. & Do, T. (2024). Rationalism and Enlightenment's Spirit: The Leading Spirit of the French Enlightenment Philosophy in the 18th Century. *Kalagatos Revista de Filosofia*, 21(3), 1-11.
- Perkins, A. (2013). *Siyaset* (M. Z. Çıraklı & Z. Tüysüz, Çev.). Ankara: Liman Kitapları.
- Rocha, E., et al. (2025). Denis Diderot and the world of cultural goods: an interpretation of the encyclopédie in modern consumption. *Consumption Markets & Culture*, 28(1), 58-70.
- Ruby, C. (2012). *Siyaset felsefesine giriş* (A. U. Kılıç, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Russell, B. (1983). *Batı felsefesi tarihi* (M. Sencer, Çev.). İstanbul: Say Kitap.
- Sabine, G. (1969). *Siyasal düşünceler tarihi II* (A. Öktem, Çev.). Ankara: Sevinç Matbaası.
- Sennett, R. (2000). *Otorite* (K. Durand, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Tanilli, S. (2020). *Voltaire ve aydınlanma*. (O. Tüleylioğlu, Edit.). İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Tilly, C. (1995). *Avrupa'da devrimler 1492-1992* (Ö. Arıkan, Çev.). İstanbul: Afa Yayıncılık.

- Todorov, T. (2019). *Aydınlanma zihniyeti*. (A. N. Bingöl, Çev.), İstanbul: BGST Yayınları.
- Tricoire, D. (2024). Diderot and Ideal of Paternalistic Monarchy. An Enlightenment Struggle Against Moral Decay and for Political Harmony. *History of European Ideas*, 50(6), 971-993.
- Wolfe, C. (2024). Diderot's Vital Materialism. *Ambix*, 71(3), 342-359.
- Wright, G. (1981). *France in modern times*. New York: W. W. Norton & Company.

Research Article

Diderot's Understanding of "Faith" as an Enlightenmented and Encyclopedist Political Philosopher

Aydınlanmacı ve Ansiklopedist Bir Politik Düşünür Olarak Diderot'ta "İnanç"

Anlayışı

Fikret ÇELİK

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The Age of Enlightenment has an important place in the shaping of today's world in intellectual, social and political terms. The political and intellectual influence of the thinkers of this era on modern times is definite. One of the most important of these is Diderot, who is known today for his literary work. Diderot is the editor of the *Encyclopedia*, which is considered the most important ideological and cultural work of the French Enlightenment. Also, Diderot is one of the most prominent figures who laid the intellectual foundations of the French Revolution by valuing the scientific knowledge and social solidarity that came to the forefront in the Enlightenment and the idea of solidarity, and by working to ensure that the people's decisiveness in political issues was accepted on a European level. Even though it is seen that his literary aspect is highlighted today as a pioneer of Romanticism, Diderot's most fundamental characteristics are that he represented the progressive ideas of the Enlightenment that rejected belief and belief-oriented approaches. In addition, as an Encyclopedist, Diderot is one of the intellectual architects of politically critical thought, which is directed towards belief-oriented approaches. The text has been constituted under the titles that include the Enlightenment, *Encyclopedia*, and Diderot as a thinker, and with one more title that discusses Diderot's belief-focused thoughts. Within this framework, the study is presented within the cause-and-effect relationship with direct and indirect references to the subject, using primary and secondary sources, and finally, it is concluded with an evaluation chapter.

Purpose

This framework the main purpose of this study is to clearly reveal Diderot's view of belief and to reveal the influence of the Enlightenment on his thoughts. In this context, in order to understand Diderot's power to influence social and political ideas in the periods following him, it is important to clearly present his view of faith, which is the most important of the determining cultural dynamics of humanity. In this way, in the redefinition of modern man through the Enlightenment, the determination of his ideas in terms of anti-faith or the development of materialist thought emerges as the main purpose of this study. In line with this purpose, the determining role of the Age of Enlightenment and the *Encyclopedia* in this context is also discussed in detail through independent sections in this study.

Method

For this purpose, the study uses the "in-depth content analysis method" as a social science method in accordance with the historical and theoretical perspective of the subject. In accordance with the historical and theoretical perspective of the subject, the "in-depth content analysis method" was used as a social science method in this study. In this context, the text was created under the headings of Enlightenment/Enlightenment Age, *Encyclopedia* and Diderot's analysis as a thinker, as well as a heading discussing Diderot's faith-focused

thoughts. In order to specifically ground Diderot's views on faith, the study was limited to the evaluation of "Enlightenment thought" and the "faith-focused views developed within this thought.

Findings

In this study, first of all, Diderot's perspective on belief was determined through the intellectual and social vision he put forward, since he was also the editor of the *Encyclopedia*, the most concrete product of the Enlightenment, and the basis of Diderot's thoughts on belief was based on. In addition, in the context of the ideas Diderot put forward regarding belief within the framework of his ideological and political worldview as a thinker, through the Materialist and Enlightenment understanding of reason, his perspective on belief and belief-focused meanings within the traditional and cultural framework was clarified.

Conclusion and Discussion

The text focuses on understanding how and in what way Diderot, who was the editor of the *Encyclopedia*, the Enlightenment's thought and its fundamental work, presented a vision of the modern world in terms of ideas, politics and society. Here, the effects of Diderot, whose decisive role in the Enlightenment thought is certain, and his ideas on traditional and belief-oriented cultural thoughts in the modern period, and the practical functionality and functionality of the political and social context are discussed. Based on this, many concepts and discussions that emerged specifically for the Enlightenment are evaluated and interpreted in detail throughout the text in the "conclusion and evaluation" section, in order to establish the discussions carried out on the freedom and equality of human beings in political and social terms against belief systems and the traditional.

SONNOTLAR

¹ Bu bağlam üzerinden, “sahih bilginin temel bir koşul olarak doğru olması ve yanlış dışlaması olgusu” üzerinden hareket eden araçsal epistemik akılçılık, doğruluğu elde etme ve yanıltan sakınma çerçevesinde “bağlamcı (contextualist), bağdaşımıcı, temelci, içselci ve dışsalci” birçok yaklaşım ortaya koyabilmektedir. Bu anlamda “doğruluğu elde etme ve yanlış engelleme konusunda hangi strateji en yüksek etkinliğe sahipse nihai epistemolojik otorite” sorunun hızlı çözümü için ve sorunun anlaşılması noktasında insana yardımcı olacağı ön görüşü üzerinden hareket eden araçsal epistemik akılçılık, “bir kimsenin özel bir epistemik yaklaşım ve standart ile elde etmeyi hedeflediği şeylere sahip olması için epistemik amaçlarda makul farklılıklara izin verdiği” iddiasını seslendirmektedir. Bu durum da bilgi felsefesi adına “birleştirilmiş bir tür akılçılığı esas alarak” doğruluğun sınırlarını çizen bir anlayışı doğurmayan ancak en azından belli bir felsefi duruş amaçlayan bir tutarlılığı bilginin kaynağı adına sağlamaktadır (Moser, 2018: 3-33).

² Antik Yunanda özellikle Platon (M.Ö. 428/427-M.Ö. 348/347) tarafından soru ve cevap üzerinden ilerleyen bir “akıl yürütme biçimi” olarak ortaya konan diyalektik (*dialectic*), daha sonraki dönemlerde ise basit mantiki akıl yürütmeler üzerinden gündeme gelen bir düşünce üretme faaliyeti olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Kant (1724-1804) bir Aydınlanmacı düşünür olarak bu anlayışın bilim ilkeleriyle çelişkili yönlerini uygulayarak kullanımını farklı şekiller üzerinden değerlendirmeye çalışırken, Hegel (1770-1831) de tüm mantıksal düşünce ile Dünya tarihinin iç çelişkileri bağlamında diyalektik bir yol üzerinden yürüdüğünü ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda Marx (1818-1883) ve Engels (1820-1895) de özellikle Hegel’in kabul etmiş olduğu diyalektik yöntemine “maddi bir temel kazandırmak yoluyla”, onun materyalist felsefe çerçevesinde daha ideolojik bir kalıba oturmasının yolunu açmışlardır (Honderich, 1995: 198; Marshall, 1999: 201, 299, 716-717).

³ Romantik düşünce ya da Romantizm (coşumculuk) olarak bilinen anlayış, “tutkuların, dürtülerin ve duyguların yüceltilerek yaşanması tutumu” olarak değerlendirilmiştir. Dünyaya duygular üzerinden bakma bağlamında da değerlendirilebilen bu anlayış, felsefi olarak da “her zaman için duygular ile imgelemin us karşısındaki tartışmasız önceliğini savunan; ben’in yaşadıklarını öne çıkaran, edebiyatta, müzikte ve görsel sanatlarda ağırlıklı olarak XIX. Yüzyılın başlarında ortaya çıkan çeşitli eğilimleri bir arada anlatma için” kullanıldığı görülmektedir. Felsefe içinde bu dönem öncesi ve sonrasında oluşan çeşitli düşünme biçimleri de romantik düşünce içinde değerlendirilebilmiştir. Felsefi düzeyde en güçlü ortaya konusu ise Alman felsefesi içinde ve Aydınlanma felsefesinin rasyonel anlayış eleştirisi içinde değerlendirildiği de görülmüştür. Ancak özellikle romantik düşünce içinde ele alınan “özgürlük” anlayışı üzerinden ben’i ön plana çıkartarak, sonsuzluk ile Tanrısallığı ayrı yerlerde değerlendirmesi ve insan ile Tanrı arasındaki ilişkide doğayı öncelemesi gibi özellikleriyle ortaya konduğu görülmüştür. Romantik düşüncenin felsefe ayağında ise Aydınlanma Çağı’nı kısmen yaşamış olan Fichte (1762-1814), Schlegel (1772-1829), Schelling (1775-1854) ve Schleiermacher (1768-1834) önemli temsilcileri olarak görülmektedir (Güçlü vd., 2003: 1215-1216).

⁴ Bu çerçevede değerlendirilen şahsiyetler birkaçı sürekli olarak genel kabul iken, zaman zaman bazılarının Ansiklopedistler içerisinde ele alınıp, alınmayacağı tartışma konusu edilebilmiştir. Buradaki temel tartışma alanı, her Aydınlanma Çağı düşünürünün Ansiklopedist olarak ele alınıp, alınmayacağı bağlamında iken Aydınlanma Çağı düşünürlerinin büyük bölümünün bu çalışmada en azından bir bölüm ya da madde kapsamında katkıları noktasında konunun değerlendirilmesi çerçevesindedir. Ancak bu noktada elimizde mevcut *Ansiklopedi* nüshası olan ve *Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü* içinde ondan fazla Aydınlanma Çağı düşünürünün imzası olan bir bölüm veya madde kapsamında esere katkı sağladıkları görülmektedir. Bunlar, *Ansiklopedi*’nin direk editörleri de olan ve büyük oranda bölümlerin çoğunu ve maddeleri bizzat yazdıkları görülen Diderot ile D’Alembert (1717-1783)’tir. Diğerleri ise genel olarak Jaucourt (1704-1780), Véron de Forbonncis (1722-1800), D’Holbach (1723-1789), Faiguët (1703-1781), Voltaire, Damienville (1723-1768), Turgot (1727-1781), Marmontel (1723-1799), Rousseau, Saint-Lambert (1716-1803), Quesnay (1694-1774) ve Tronchin (1709-1781) sayılmaktadır. Bu isimlere bazı metinlerde Montesquieu (1689-1755), Helvétius (1715-1771), Condorcet (1743-1794) ve Condillac (1715-1780) gibi önemli Aydınlanma Çağı düşünürleri de eklenebilmektedir (Diderot ve D’Alembert, 2000; Honderich, 1995: 229-230; Demals ve Faccarello, 2016: 2-3; Cevizci, 2002; Güçlü vd., 2003).

⁵ Aydınlanma Çağı’nın hemen sonrasında 19. yy. ile birlikte “Rönesans Çağı’nın Batı kültürünü ve eğitimini Eski Yunan ile uzantısı olarak görülen Latin kültürüne dayandırma ülküsünün adının konması yoluyla giren” hümanizm, en genel tabir ile insanın kendi kader ve geleceğini kendisi dışında hiçbir güce veya şeye

devredemeyeceği anlayışı olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle de insanlığın “insana yaraşır bir yaşam” a ancak insanın kendi çabası, aklıyla ulaşabileceği mottosu üzerinden değerlendirme konusu edilen bir felsefi anlayış olarak da kabul edilebilen hümanizm, ortaya çıkmasıyla birlikte “inanç-merkezli” değil, “insan-merkezli” bir şekilde Eski Yunan klasik yapıtlarının yüceltilmesiyle birlikte, Ortaçağ bazlı skolastik düşünce ile dinsel çilecilğe Batı dünyası çerçevesinde önemli bir karşı duruş olarak görülmüştür. Bu anlayış tarihe, topluma ve kültüre ilişkin olarak insan-merkezli bir şekilde yeniden değerlendirilmesi bağlamında özellikle Aydınlanma düşünürlerinin ortaya koymuş olduğu fikirler temel alınarak, modern dönem için yeniden ortaya konması üzerinden değerlendirme konusu edilmiştir (Güçlü vd., 2003: 754-755).

⁶ Fizyokratlar (*Physiocrats*) olgusu, Fransız politik ekonomi yazarı ve *Ansiklopedi*’ye de madde yazmış bulunan François Quesnay (1694-1774) ve Aydınlanma Çağı özelinde de onun gibi aynı yönde fikirleri olan iktisatçı düşünürler grubunun yazdıklarının temellendirilmesi noktasında kabul edilen toplumsal bir kuram olarak kabul edilmektedir. Fizyokratlar, zenginlik için merkantilist düşünceden kaynaklı olan mübadele anlayışını reddederek, modern dönem adına “gelişmiş çiftçilik teknikleri, mali reform ve tarım ürünlerinin serbest ticaretinin sermaye birikimini, artı değeri ve genel olarak da zenginliği teşvik edecek bir unsur” olarak görmüş, ekonominin mübadele değil de toprağa bağlı “özel mülkiyet” ve “laissez-faire” gibi düşünceleri üzerinden özgürlük ve bireycilik anlayışlarının iktisadi boyutta savunusu yapmışlardır. Özellikle fizyokrat düşünürler çerçevesinde fikirleri değerlendirilen Quesnay, Turgot (1727-1781) ve Adam Smith’in (1723-1790) ortaya koymuş oldukları “kamu çıkarı” ve “iktisadi mekanik dışınca” gibi ekonomik varsayımsal anlamlandırmalar, Aydınlanma Çağı boyunca Aydınlanma’nın ekonomik boyutunu temsil ederken, iktisadi doktrinler adına kendilerinden sonraki oluşturulan görüşler için bir “çıkış noktası” olarak kabul edilmişlerdir. Bu anlayışın temeli siyasal iktisadi bağlamın, “iktisadi liberalizm” üzerinden okunmasının önünü açmış olduğu genel bir kabuldür (Marshall, 1999: 245; Faccarello, 2003: 802-803).

⁷ Tinsencilik (*spiritualism*) betimlemesi, Latince kökenli “tin” anlamına ve “ruhsal” olanı vurgulayan *spiritustan* türetilmiş olan bir felsefede kullanılan kavram olarak ortaya konabilen tinsel, “tinin bağımsız bir gerçekliği olduğunu benimseyen” ve bu çerçevede de gerçek olan herşeyin temeli olan olarak kabul ederek sonuçta da “fiziksel dünyada varolan nesnelerin tinsel gerçekliğin görünüşleri olduğunu” ve bu nedenle de “görünüş” olarak dünyada bulunan hiçbir şeyin bir “tasarım” olma ötesine geçemeyeceğini savunan bir felsefi öğreti olarak genel kabul gören bir olgudur. Günümüzde idealizm (*düşüncecilik*) anlayışı ile “anlamdaş” kullanıldığı da görülen tinsel veya tinsencilik, “varlığın bedenden bağımsız ruhsal bir yapı olduğu inancına dayanan metafizik bir görüş” olarak net olarak da tanımlanabilmekte ve en nihayet olarak da “evrenin ruhsal bir temele dayandığı öğretilerin” genel adı ve anlamlandırılması olarak da görülmektedir (Güçlü vd., 2003: 1429; Hançerlioğlu, 2000: 411).